

ZDROJE NEUTRÓNŮV

Vlastnosti neutrónového žiarenia

Dozimetria a radiačná ochrana

Ing. Róbert Hinca

Neutrón

- Neutrón môže byť viazaný v jadre ako **nukleón**. Vtedy je stabilný.
- Neutrón môže existovať ako **vol'ná častica**. Vtedy je nestabilný a podlieha beta premene s polčasom 10,3 min (stredná doba života $10,3/0,693=14,9$ min).
- V prírode v podstate neexistujú nuklidy, ktoré by podliehali spontánnej premene spojennej s emisiou neutrónov s výnimkou spontánneho štiepenia uránu.
- Podiel štiepení na premene ^{235}U je $7 \cdot 10^{-9}$ a ^{238}U je $5,45 \cdot 10^{-5}$ (ostatné je alfa premena).

Rozdelenie neutrónov

- Tepelné (pomalé) neutróny (0-0,1 keV)
  - ultrastudené ($E < 10^{-7}$ eV), majú **vlnové vlastnosti**
  - studené ($E < 5 \cdot 10^{-3}$ eV), majú vlnové vlastnosti
  - tepelné ($E < 0,1$ eV), charakteristická **difúzia** v látke
- Nadteplné (rezonančné) neutróny (0,1-500 eV), charakteristické je **spomaľovanie** ($\sigma_s \sim 1/v$) a rezonančný záchyt (n, γ)
- Rýchle neutróny (0,2 - 2 MeV), pružný a nepružný rozptyl, prahové jadrové reakcie
- Veľmi rýchle neutróny ($E > 20$ MeV), spalačné reakcie, roztrieštenie jadier

3

Rozdelenie neutrónov podľa rýchlosti (energie)

$$E_p = kT$$

$$\bar{E} = \frac{4kT}{\pi}$$

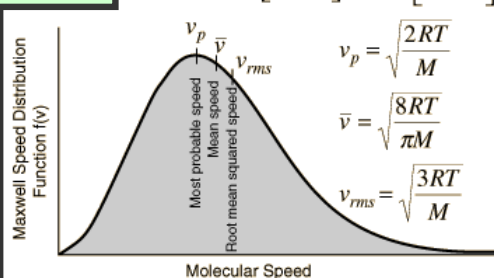
$$E_{rms} = \frac{3}{2}kT$$

Bolzmanna konštanta
 $k = 1,38 \cdot 10^{-23} \text{ J} \cdot \text{K}^{-1}$
 $J = 6,25 \cdot 10^{18} \text{ eV}$

$$R = k \cdot N_A$$

M - molárna hmotnosť

$$f(v) = 4\pi \left[\frac{M}{2\pi RT} \right]^{\frac{3}{2}} v^2 \exp \left[\frac{-Mv^2}{2RT} \right]$$

$T[\text{K}]$	$E_p[\text{eV}]$	$E_{rms}[\text{eV}]$	$v_p[\text{ms}^{-1}]$	$v_{rms}[\text{ms}^{-1}]$
300	0.025	0.039	2222	2740
600	0.052	0.077	3144	3870

4

Zdroje neutrónov		
PROCES	PRIKLAD	VÝŤAŽOK NEUTRÓNOV
$(\alpha, n), (\gamma, n)$	^{226}Ra - Be zdroj (α, n) ^{124}Sb - Be zdroj (γ, n)	502 n na $10^6 \alpha$ 5,1 n na $10^6 \gamma$
Urýchľovače častíc (p, n), (d, n), (α, n)	$^7\text{Li}(p, n), ^{12}\text{C}(d, n),$ $^9\text{Be}(\alpha, n), ^2\text{H}(d, n),$ $^3\text{H}(p, n), ^3\text{H}(d, n)$	$2 \cdot 10^{11} \text{ n}/(\mu\text{C} \cdot \text{sr})$
Delenie (n, f)	^{235}U v reaktore	1 / delenie
Jadrová syntéza	400 keV deuteróny a tríciový terčik	$4 \cdot 10^{-5} / \text{d}$
(γ, n) a foto-delenie (γ, f) Reakcie s brzdným elektrónovým žiarením	100 MeV elektróny a uránový terčik,	$5 \cdot 10^{-2} / \text{e}$
Spalačná reakcia	800 - 1600 MeV protóny a terčik z ťažkého kovu	30 n / p

5

Reakcie v rádionuklidových zdrojoch neutrónov
$^9\text{Be} + \alpha \rightarrow ^{12}\text{C} + ^1\text{n}$ $^{13}\text{C} + \alpha \rightarrow ^{16}\text{O} + ^1\text{n}$ $^7\text{Li} + \alpha \rightarrow ^{10}\text{B} + ^1\text{n}$ $^{19}\text{F} + \alpha \rightarrow ^{22}\text{Na} + ^1\text{n}$ $\gamma + ^9\text{Be} \rightarrow ^8\text{Be} + ^1\text{n}$ $\gamma + ^2\text{H} \rightarrow ^1\text{H} + ^1\text{n}$

6

Charakteristiky niektorých zdrojov (γ, n)			
Zdroj	Polčas rozpadu	Terčové jadro	Výt'azok neutrónov na 10^{10} Bq γ , n/s
^{24}Na	15 hod	Be	340 000
		D	330 000
^{28}Al	67 dní	Be	32 600
^{38}Cl	3 roky	Be	43 100
^{88}Y	107 dní	Be	229 000
		D	160
^{124}Sb	60.2 dní	Be	210 000

7

Charakteristiky Be(α, n) zdrojov		
Zdroj	Polčas rozpadu	Výt'azok neutrónov na 10^6 častíc α
$^{239}\text{Pu}/\text{Be}$	24 000 rokov	57
$^{210}\text{Po}/\text{Be}$	138 dní	69
$^{238}\text{Pu}/\text{Be}$	87,4 rokov	79*
$^{241}\text{Am}/\text{Be}$	433 rokov	70
$^{244}\text{Cm}/\text{Be}$	18 rokov	100*
$^{226}\text{Ra}/\text{Be}$	1 602 rokov	502*
$^{227}\text{Ac}/\text{Be}$	21,6 rokov	702

* veličina určená výpočtom

8

^{252}Cf

- Izotop ^{252}Cf emituje neutróny spontánne po štiepení.
- Tento prvok sa v prírode nevyskytuje.
- V jadrovom reaktore vzniká izotop ^{252}Cf z izotopu ^{238}U (^{242}Pu) sériou zachytných reakcií neutrónov a následných beta rozpadov.
- ^{252}Cf sa rozpadá α rozpadom na ^{248}Cm ($E_{\alpha}=6,2\text{ MeV}$ 96,91%) alebo sa spontánne štiepi (3,09%) s $T_{1/2}=2,647$ roka.
- Pri štiepení emituje v priemere 3,7675 neutrónov, teda na 100 rozpadov emituje $3,09 \times 3,7675 = 11,627$ neutrónov.
- 1 mg čistého ^{252}Cf emituje cca. $2,36 \cdot 10^9$ n/s.

9

Energetické spektrum rádionuklidového zdroja

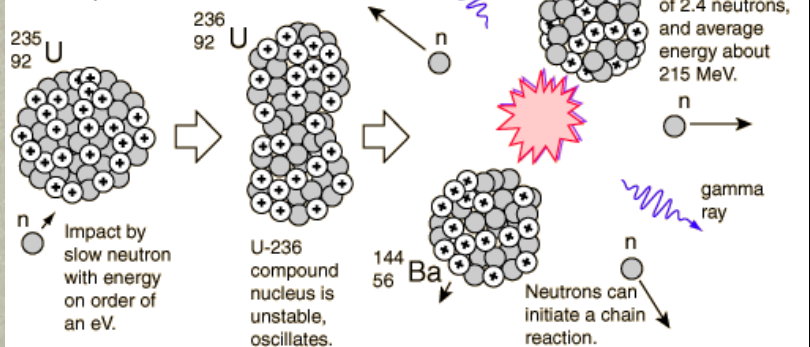
Energetické spektrum neutrónov Po+Be zdroja

10

Produkcia neutrónov pri štiepnej reakcii

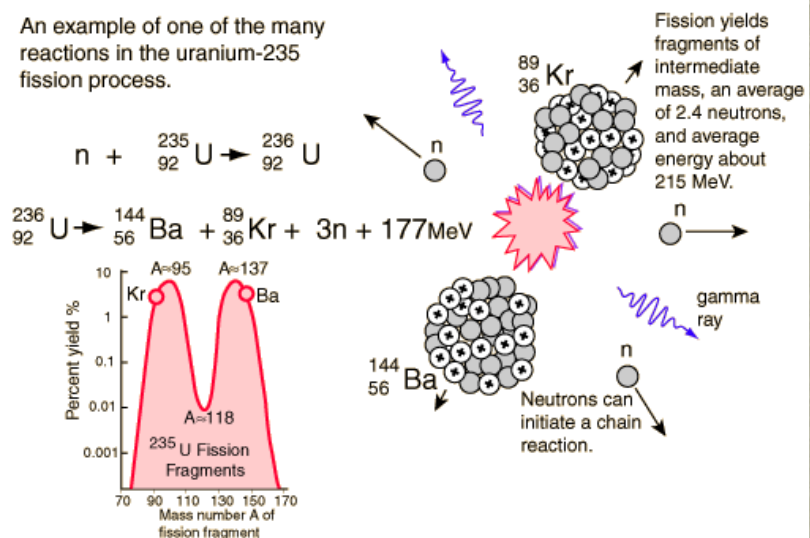
An example of one of the many reactions in the uranium-235 fission process.

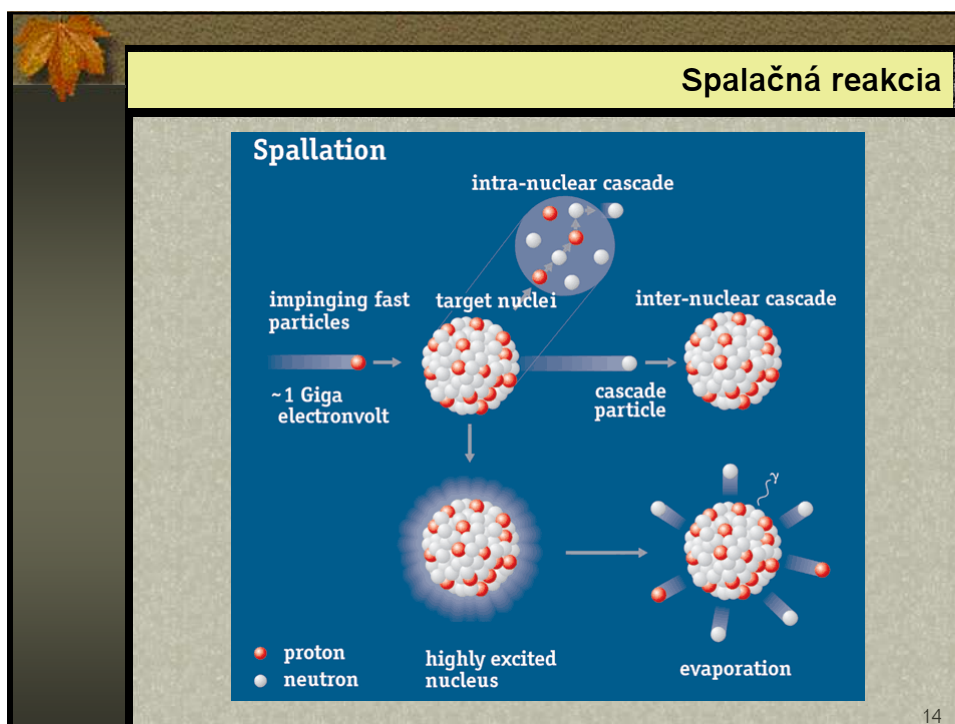
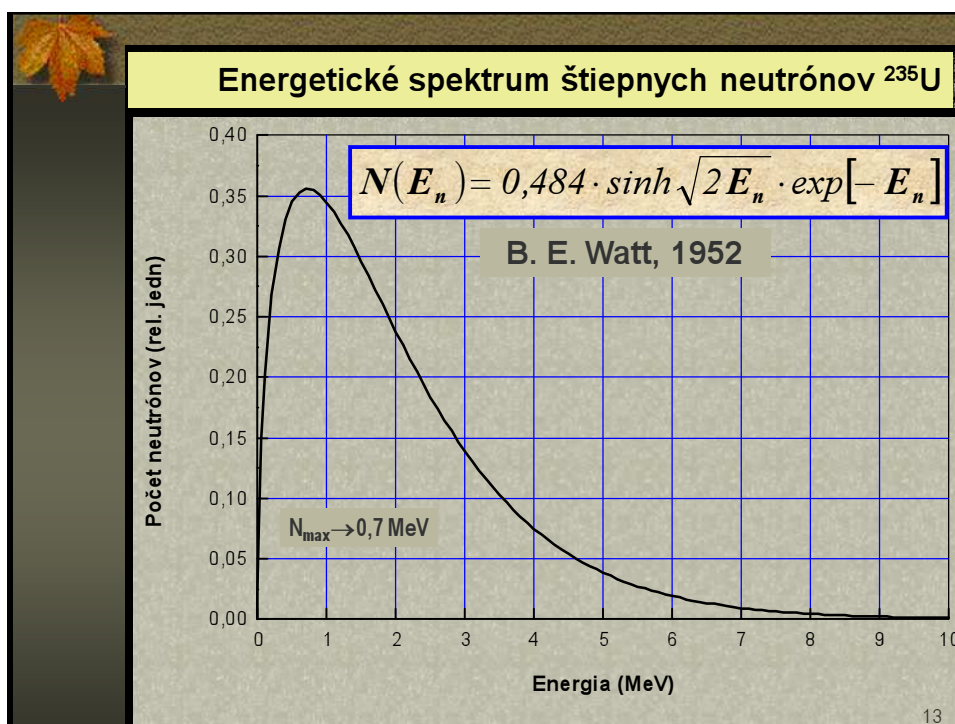
11

Príklad štiepnej reakcie

An example of one of the many reactions in the uranium-235 fission process.

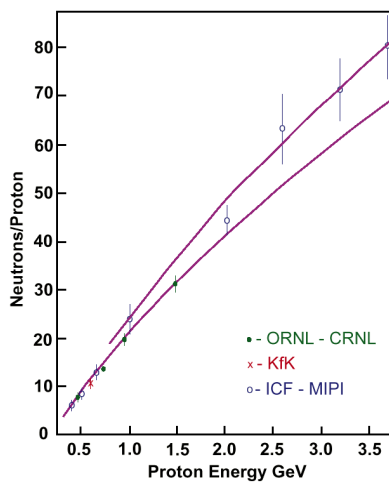

12

Charakteristiky spalačných zdrojov

Neutron Production versus Proton Energy

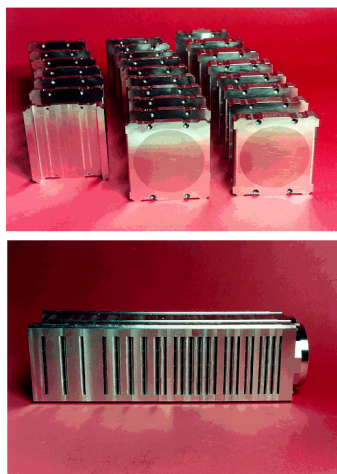
Physical and Mechanical Properties of Target Materials

	W	Ta	Pt	Pb	U
Atomic number	74	73	78	82	92
Atomic weight	183.84	180.95	195.08	207.2	238.02
Cross section for thermal neutrons, b	18.5	22	9	0.18	7.7
Density g/cm ³	19.3	16.6	21.5	11.3	19.05
Melting point	3410	3000	1772	327	1135
UTS MPa	1000	300	150	12	386
Thermal expansion coefficient 10 ⁻⁶ /K	4.5	6.3	8.8	28.9	36.1
Neutrons/proton at 800 MeV	13.9	13.7	14.6	15.4	34.0
Resonance absorption cross section b	352	600	355	0.16	290

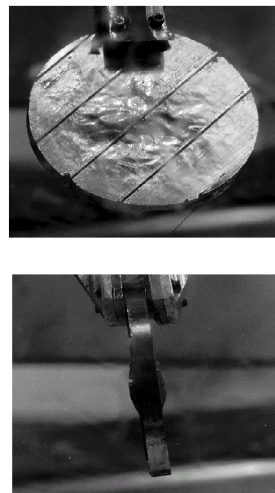
15

Konštrukcia terčika a jeho radiačné poškodenie

The ISIS Target Construction

Uranium

16

Základné procesy pri interakcii neutrónov s látkou

- **Pružný rozptyl** - neutrón odovzdáva časť svojej energie odrazenému jadru, pričom sa mení smer jeho dráhy.
- **Nepružný rozptyl** (n, n') - neutrón s dostatočnou energiou je pohltý jadrom, ktoré sa dostáva do excitovaného stavu. Pri prechode do základného stavu môže excitované jadro emitovať jeden alebo viac fotónov (n, n', γ).
- **Radiačný záchyt** - (n, γ) veľmi pravdepodobný proces tepelných neutrónov a rezonančných neutrónov.
- **Uvolňovanie nabitých častíc** - (n, α), (n, d), (n, f), (n, p). Proces je najpravdepodobnejší pre ľahké jadrá a rýchle neutróny (typickým príkladom sú reakcie vzniku α z jadier Li, B).
- **Štiepenie** - (n, f)
- **Roztriešenie jadier** - spalačná reakcia

17

Interakcia neutrónov s látkou

- Mierou pravdepodobnosti interakcie neutrónov s látkou je **účinný prierez** σ [m^2].
- Staršou jednotkou je barn ($1 \text{ b} = 10^{-28} \text{ m}^2$).
- Vo všeobecnosti je definovaný pre danú terčovú entitu a pre danú interakciu alebo proces vyvolaný dopadajúcimi nabitými alebo nenabitými časticami daného typu a energie ako **podiel pravdepodobnosti tejto reakcie alebo deja pre danú terčovú entitu a fluencie dopadajúcich častíc**.

$$\sigma = \frac{P}{\Phi}$$

18

Mikro- a makroskopický účinný prierez

- σ_a - účinný prierez pre záchyt
- σ_s - účinný prierez pre rozptyl
- σ_f - účinný prierez pre štiepenie
- σ_{tot} - celkový účinný prierez

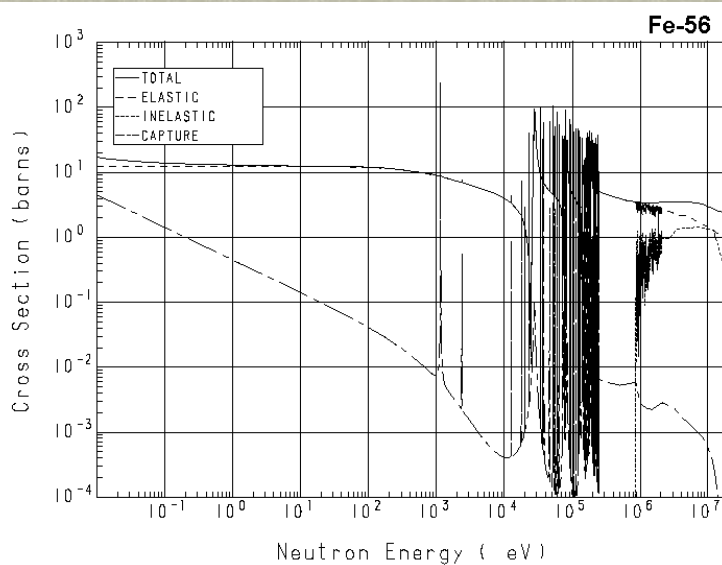
$$\sigma_{tot} = \sum_i \sigma_i$$

- Σ - makroskopický (objemový) účinný prierez [m^{-1}]
- $\Sigma = n\sigma$, kde n je hustota jadier [m^{-3}]

$$\Sigma = \sum_i n_i \sigma_i$$

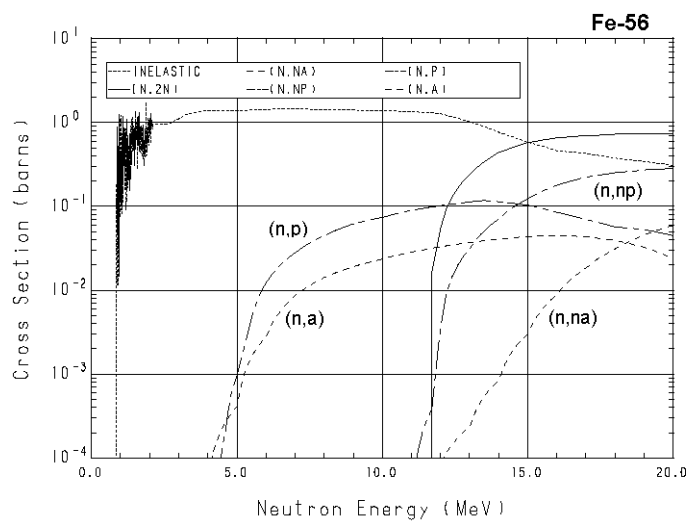
19

Účinný prierez interakcie neutrónov

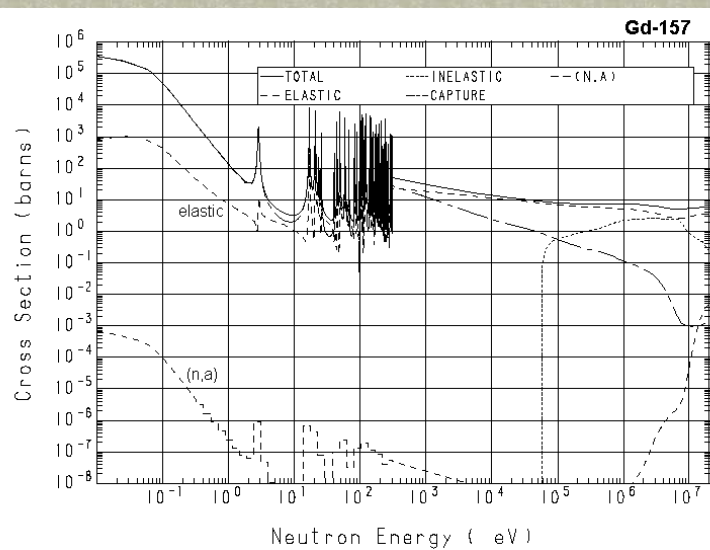
20

Účinný prierez interakcie neutrónov

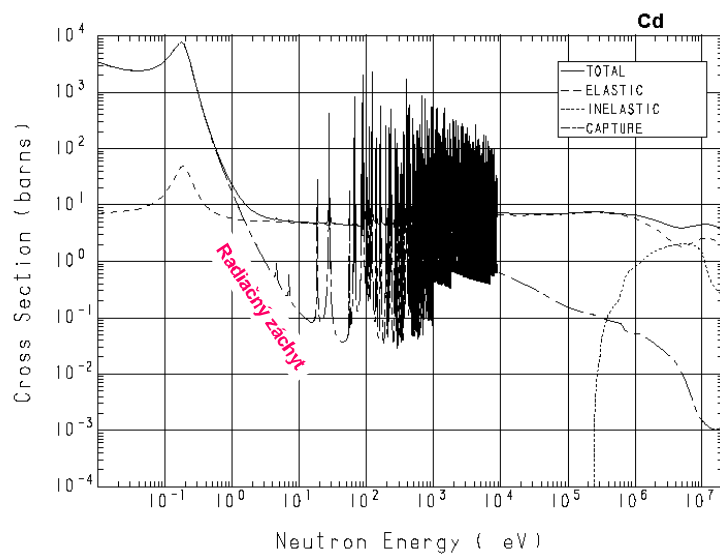
21

Účinný prierez interakcie neutrónov

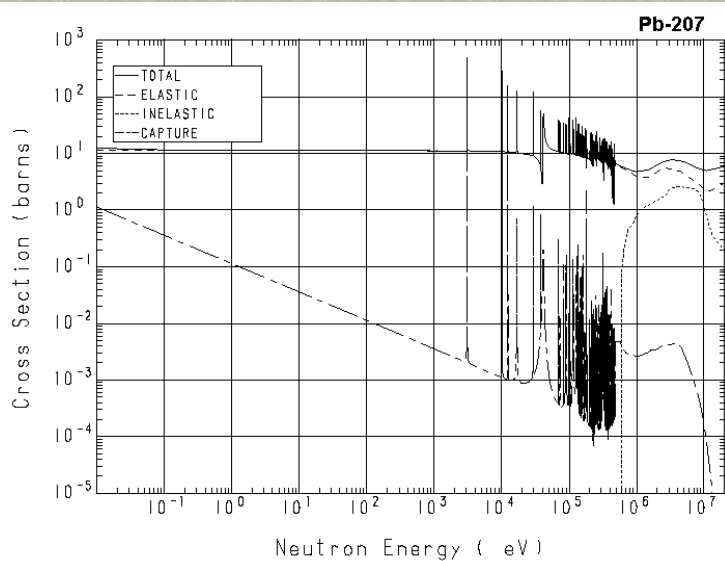
22

Účinný prierez interakcie neutrónov

23

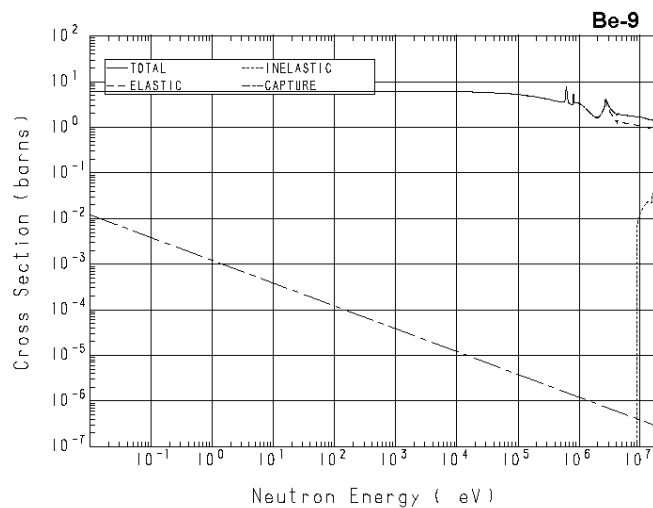
Účinný prierez interakcie neutrónov

24

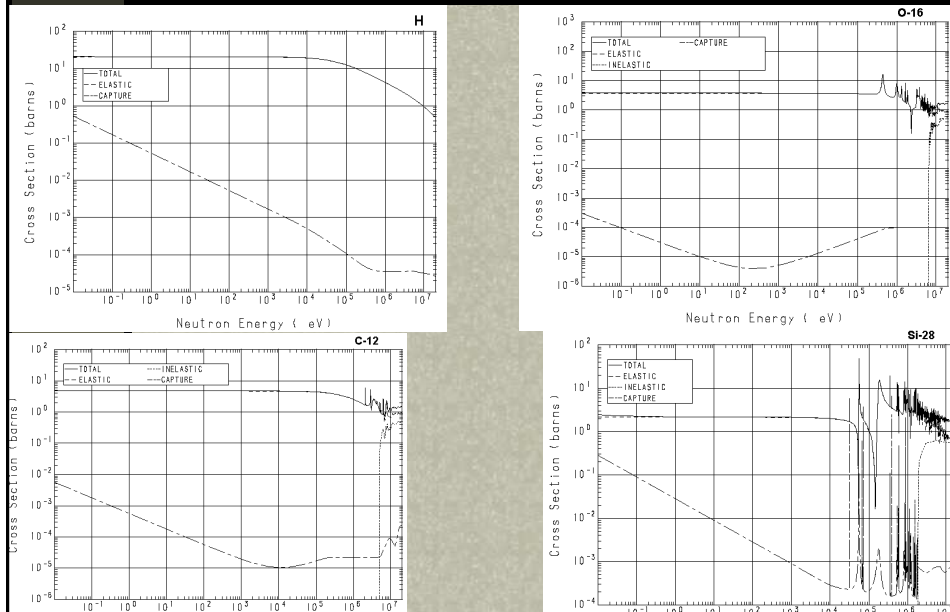

Účinný prierez interakcie neutrónov

25

Účinný prierez interakcie neutrónov

Zoslabovanie toku neutrónov v látke

- Zoslabovanie úzkeho kolimovaného zväzku neutrónov prebieha podľa exponenciálneho zákona

$$\varphi_x = \varphi_0 \cdot e^{-n\sigma_t x} = \varphi_0 \cdot e^{-\Sigma_t x}$$

$$\Sigma = n\sigma = \frac{\rho N_A}{A} \sigma$$

27

Relaxačná dĺžka λ

- Recipročná hodnota veličiny Σ , sa nazýva **relaxačná dĺžka** daného materiálu, čo je vzdialenosť, na ktorej pôvodná hustota toku neutrónov poklesne e - krát.

$$\varphi_x = \varphi_0 \cdot e^{-\frac{x}{\lambda}}$$

- Hustotu toku neutrónov vo vzdialenosti R od izotropného bodového zdroja neutrónov, z ktorého vyletuje N_0 neutrónov za jednotku času, určíme zo vzťahu

$$\varphi_R = \frac{N_0}{4\pi R^2} e^{-\frac{R}{\lambda}}$$

28

Relaxačná dĺžka pre neutróny s $E \sim 1$ MeV		
Materiál	ρ (g·cm ⁻³)	λ (cm)
Grafit	1,67	13,2
Hliník	2,7	14,8
Betón	2,2	11
Voda	1	9
Železo	7,6	12,6
Karbid bóru	1,3	14,6
Polyetylén	0,92	6,5
Titán	4,5	10
Olovo	11,34	18

29

-
- ### Princípy návrhu ochrany pred neutrónmi
- Absorpcia neutrónov je najvyššia v oblasti tepelných, pomalých a rezonančných energií. Rýchle neutróny treba najprv **spomaliť**.
  - Stredná strata energie neutrónov pri pružnom rozptyle je maximálna pre **ľahké jadrá** a rastie s poklesom protónového čísla Z absorbátora. Rýchle neutróny sú účinne spomaľované takými látkami, ako sú voda, parafín, PE, plasty, betón a pod.
  - Na **absorpciu** tepelných neutrónov treba vybrať materiál s veľkým účinným prierezom absorpcie, napr. zlúčeniny bóru, zlúčeniny kadmia, betón a pod.
  - Po zachytení tepelných neutrónov vždy vzniká sekundárne γ žiarenie, ktoré pri navrhovaní ochrany treba brať do úvahy. Najlepšie pohlcuje **gama** žiarenie ťažký materiál.
- 30

Spomaľovanie neutrónov				
Materiál	A	ξ	$\xi \Sigma_s / \Sigma_a$	n ($E_0=2\text{MeV}$, $E_n=0,025\text{ eV}$)
Vodík	1	1,0	66	18
Voda		0,927	67	19
Deutérium	2	0,726	5820	25
Berýlium	9	0,208	160	85
Uhlík	12	0,158	169	115
Kyslík	16	0,120	487	150
Urán	238	0,00838		2172

ξ Priemerný logaritmický dekrement energie
 $\xi \Sigma_s$ Spomaľovacia schopnosť
 $\xi \Sigma_s / \Sigma_a$ Moderačný pomer
 n Počet zrážok potrebných na spomalenie neutrónu

31

Priemerný logaritmický dekrement energie ξ

- je priemerná hodnota nárastu **letargie** pri pružných zrážkach medzi neutrónmi a jadrami, ktorých kinetická energia je zanedbateľná vzhľadom na kinetickú energiu neutrónov.
- Letargia $u = \ln(E_0/E)$, kde E_0 je referenčná energia a E je aktuálna kinetická energia neutrónu.
  - Pre $E_0=2\text{MeV}$, $E_n=0,025\text{ eV}$, bude $u=18$
  - Počet zrážok potrebných na spomalenie neutrónu:

$$n = \frac{u}{\xi}$$

32

Voda

- Voda sa používa nielen ako moderátor, ale vďaka veľkému obsahu vodíkových atómov aj ako ochranný materiál - absorbátor.
- Po niekoľkých zrážkach s atómami vodíka sa neutróny rýchlo spomalia do tepelných energií a absorbujú sa.
- Pri absorpcii tepelných neutrónov jadrami vodíka pri reakcii $H(n,\gamma)D$ vznikajú záchytné fotóny γ , ktorých energia $E = 2,23 \text{ MeV}$. Ich množstvo možno znížiť doplnkovou ochranou, napr. použitím boritej vody. V takom prípade budú tepelné neutróny absorbované bórom podľa reakcie $B(n,\alpha)Li$. Záchytné žiarenie bude mať energiu $0,5 \text{ MeV}$. Boritá voda je však silný korozívny materiál.

33

Oceľ

- Oceľ je základný konštrukčný materiál reaktorov. Má dobré konštrukčné aj mechanické vlastnosti. V porovnaní s olovenou ochranou je oceľová ochrana pred gama žiarením o 30% ťažšia. Pre ochranu pred neutrónmi je oceľová v porovnaní s olovenou účinnejšia.
- Železo, ktoré oceľ obsahuje, sa aktivuje, vzniká pritom izotop ^{59}Fe , ktorý emituje fotóny o energii $1,1 \text{ MeV}$ a $1,29 \text{ MeV}$. Okrem toho vzniká záchytné žiarenie s energiou $E = 7,7 \text{ MeV}$.
- Prímesi, ktoré oceľ obsahuje (Co, Mn, Ta), môžu byť tiež aktivované. V oceli by mangánu nemalo byť viac ako 0,2%, kobalt a tantal by mal byť prítomný iba v stopových množstvách.

34

Betón

- Betón je základným ochranným materiálom. Obsahuje rôzne plnivá, navzájom spojené cementom. Sú to najmä kysličníky Ca, Si, Al, Fe a ľahké jadrá, ktoré účinne pohlcujú žiarenie a spomaľujú rýchle neutróny pri pružných a nepružných zrážkach.
- Zoslabovanie toku neutrónov závisí od obsahu vody v materiále, z ktorého ochrana pozostáva.
- Absorbovanie neutrónového toku v betónovej ochrane možno zlepšiť pridaním do nej zlúčenín bóru. Najčastejšie sa používa karbid bóru B_4C .

35

Grafit

- Grafit má výborné tepelné vlastnosti, je dobrým **moderátorom i reflektorom**. Je ľahko obrábatel'ný. Jeho nevýhodou je, že po ožiarení neutrónmi sa jeho kryštalická mriežka narúša, čo mení jeho mechanické vlastnosti.

36

Kadmium

- Kadmium vynikajúco pohlcuje neutróny o energii menšej ako 0,5 eV.
- Vrstva kadmia o hrúbke 1 mm zníži tok tepelných neutrónov 10^9 krát, pričom vzniká záchytné žiarenie o energii 7,5 MeV.
- Nemá dobré mechanické vlastnosti. Častejšie ho z týchto dôvodov používajú v zliatine s olovom.

37

Polyetylén

- Polyetylén $(CH_2)_n$ obsahuje väčšie množstvo **vodíkových atómov** v jednotke objemu ako voda, preto je lepší moderátor.
- **Mäkne** pri 115°C , čo obmedzuje jeho použitie v reaktore.
- Pri vyšších teplotách **horí**, pričom vzniká voda a CO_2 .
- Jeho lineárna roztťažnosť je 13 krát väčšia, ako u železa.
- Je dobre **tvarovateľný**.
- Kvôli zníženiu záchytného žiarenia sa do polyetylénu pridávajú zlúčeniny, obsahujúce bór. Komerčne je z takého materiálu dostupný tzv. "**neutrónstop**".

38

Parafín

- Parafín podobne ako polyetylén sa používa na spomaľovanie rýchlych neutrónov.

Záver

- Najčastejšie sa používa kombinovaná ochrana.
- Optimálnymi sú kombinácie ťažkých materiálov s látkami s vysokým obsahom vodíka, napr.: Pt, Os, Ir, Rh s polyetylénom alebo parafínom, Cd + polyetylén alebo parafín, W + H₂O a i.

39

40